

Working Papers in Sociology 1 / 2021

ISSN 2453-6970

Spotreba, spotrebná kultúra a životné prostredie

Bohumil Búzik - Milan Zeman

December 2021

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADÉMIE
VIED INSTITUTE FOR
SOCIOLOGY OF THE SLOVAK
ACADEMY OF SCIENCES

Spotreba, spotrebná kultúra a životné prostredie¹

Bohumil Búzik – Milan Zeman²

Už v osemdesiatych rokoch 20. storočia dospeli vedci k záveru, že nielen výroba, ale aj spotreba spojená s rastúcou svetovou populáciou prispieva k ničeniu životného prostredia. V tomto čase, keď bolo na svete 6,6 miliárd ľudí sa konštatovalo, že pri takej životnej úrovni, ktorej sa tešia obyvatelia západnej Európy sú zdroje Zeme schopné ju zaistiť iba pre 2 miliardy ľudí. Inak povedané, nie je možné, aby všetci ľudia na tejto planéte konzumovali takou rýchlosťou, ktorú vyspelé krajiny (USA a západná Európa) považujú za samozrejmosť. Sme v situácii, keď „jedna štvrtina ľudí na svete spotrebuje 86 % rôznych prírodných zdrojov zeme“. (Durning 1992: 50)

Z globálneho hľadiska to predstavuje výraznú nerovnováhu medzi krajinami vo výrobe a spotrebe. Zároveň je pre situáciu, ktorú prežívame charakteristické, že politickí predstavitelia jednotlivých krajín vyznávajú ako politické krédo snahu o ďalší rozvoj ich krajín, čo znamená inými slovami, snahu o zvýšenie životnej úrovne krajiny, ktorá sa prejavuje aj rastom spotreby. V najbohatších krajinách sveta (označovaných ako spotrebné spoločnosti) sa v súvislosti s nárastom a prítlačivosťou spotreby hovorí, že sa v nich spotreba vymanila z ich kontroly (Beck 2000: 74) a má výrazne negatívne dôsledky pre životné prostredie a prispieva k zvyšovaniu úrovne emisií skleníkových plynov a zmeny klímy. V iných krajinách sveta je snaha o ich rozvoj spojená s otázkou ekonomického dostatku a problémom odstraňovania chudoby. Tieto krajiny sa niekedy označujú ako „rozvojové krajiny“. Rozvoj u nich znamená snahu dosiahnuť takú mieru výroby a spotreby, ktorá je charakteristická pre „vyspelé“ moderné krajiny. Možno konštatovať, že žijeme vo svete, kde sa chudoba neodstránila, aj keď spotreba vzrástla.

Vzhľadom na to, že problémy životného prostredia presahujú hranice jednotlivých krajín, hľadá sa snaha o ich riešenie na globálnej úrovni. Takéto riešenie má rešpektovať podmienky tak rozvojových, ako aj vyspelých krajín. Globálne riešenie problému životného prostredia spôsobeného spotrebou tak predstavuje pomerne komplikovanú snahu zosúladiť ochranu životného prostredia s ďalším rozvojom krajín s rôznou úrovňou spotreby.

Ako sme už naznačili, napriek tomu že v jednotlivých krajinách sveta nie je spotreba na rovnakej úrovni, jej dôsledky v podobe vplyvu na životné prostredie prekračujú hranice jednotlivých krajín a stávajú sa globálnymi. Fenomén známy ako globalizácia podľa niektorých bádateľov zažívame od sedemdesiatych rokov 20. storočia. Ide v ňom o zintenzívnenie ekonomických, sociálnych, kultúrnych a politických kontaktov presahujúcich národné a regionálne hranice. Aj keď sa globalizácia môže považovať za veľmi starý fenomén siahajúci prinajmenšom do ázijských impérií v stredoveku (Abu-Lughod 1991), bolo to práve v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, keď sa cezhraničné kontakty a vplyvy urýchlili a zintenzívnili. Bol to dôsledok zmeny technológií, konkurencie na trhu, organizácie kapitalistických firiem, verejnej politiky a medzinárodnej migrácie. (Hervey 1990) Problémy s globalizáciou vystúpili výraznejšie do popredia záujmu spoločností vtedy, keď sa v spoločnostiach označovaných ako „spotrebné spoločnosti“ identifikovali problémy so životným prostredím spôsobené nielen výrobou, ale aj spotrebou.

Potreba riešenia týchto problémov viedla v deväťdesiatych rokoch 20. storočia k transformácii dovtedy zavedeného pojmu „trvalo udržateľný rozvoj“ a k zavedeniu pojmu „trvale udržateľná spotreba“. Tento pojem vznikol ako snaha zohľadniť tak problémy spoločností označovaných ako spotrebné, ako aj spoločností na nižších úrovniach rozvoja spotreby. Agenda súvisiaca so životným prostredím a spotrebou sa tak stala predmetom záujmu inštitúcií pôsobiacich na nadnárodnej úrovni a problém trvalo udržateľnej

¹ Text je výsledkom spolupráce na projekte VEGA č. 2/0120/20 : Subjektívne vnímanie hodnoty životného prostredia na Slovensku a projekte APVV-15-0653: Hodnoty v dynamike spoločenských zmien na Slovensku a v Európe (HODYSE) a projekte.

² Kontakt: bohumil.buzik@savba.sk, milan.zeman@savba.sk, Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava.

spotreby sa stal od deväťdesiatych rokov 20. storočia predmetom niekoľkých medzinárodných summitov. Tie sformulovali niekoľko cieľov obsiahnutých v Rozvojovom programe OSN (UNDP). V prvom rade to bola podpora hospodárskeho rastu zefektívnením výrobných procesov a znižovaním nehospodárnej spotreby tak, aby sa brali do úvahy rozvojové potreby rozvojových krajín. Rozvoj mal byť zabezpečovaný v rámci takej domácej politiky, ktorá podporí posun k udržateľnejším modelom výroby a spotreby. Zároveň s tým sa mali posilňovať hodnoty, ktoré podporujú trvalo udržateľnú výrobu a vzory spotreby a politiky, ktoré podporujú prenos environmentálne vhodných technológií do rozvojových krajín. V súvislosti so spotrebou je hlavný dôraz kladený na potrebu zmeny súčasných vzorcov spotreby, lebo terajšie modely spotreby sú neudržateľné.

Rozvojový program tak predstavuje princíp spoločnej, ale diferencovanej zodpovednosti za riešenie problémov životného prostredia. Znamená to, že v rámci domácej politiky každá krajina vypracuje program, ktorý podporí posun k trvalo udržateľnej spotrebe. V rámci opatrení týkajúcich sa spotreby sa odporúčali na dosiahnutie týchto cieľov také konkrétne aktivity, ako je recyklácia tak zo strany priemyslu, ako aj spotrebiteľov; zníženie množstva odpadu z obalov; rozšírenie environmentálneho označovania a iných environmentálnych informačných programov o výrobkoch, ktoré majú pomôcť spotrebiteľom robiť informované rozhodnutia; poskytovanie informácií o dôsledkoch spotrebiteľských rozhodnutí a správania; informovanie spotrebiteľov o zdravotných a environmentálnych vplyvoch prostredníctvom spotrebiteľských právnych predpisov a environmentálneho označovania; používanie vhodných ekonomických nástrojov na ovplyvňovanie spotrebiteľského správania; podpora pozitívnejších postojov k udržateľnej spotrebe prostredníctvom vzdelávania, programov na zvyšovanie povedomia verejnosti a iných prostriedkov.

Pri skúmaní vzťahov medzi výrobou, spotrebou a trvalo udržateľným rozvojom na medzinárodnej úrovni sa na medzinárodnom sympóziu Soria Moria Symposium (Oslo) konanom v roku 1994 vypracovala definícia udržateľnej spotreby. Udržateľná spotreba sa chápe ako „používanie tovarov a služieb, ktoré reagujú na základné potreby a prinášajú lepšiu kvalitu života, a zároveň minimalizujú využívanie prírodných zdrojov, toxických materiálov a emisií odpadov a znečisťujúcich látok počas životného cyklu, aby neboli ohrozené potreby budúcich generácií“.

V ďalšej snahe pokročiť v otázke obmedzenia a zastavenie negatívnych vplyvov spotreby na životné prostredie sa zorganizovalo množstvo medzinárodných konferencií, workshopov, správ, vzdelávacích programov a iných aktivít na implementáciu rôznych odporúčaní uvedených v Agende 21 (ICSPAC 2002; UNEP 2001). Okrem prebiehajúcej diskusie o vzorcoch výroby a spotreby, ktorú vedie Komisia OSN pre trvalo udržateľný rozvoj (CSD), mnohé vlády, medzivládne organizácie a mimovládne organizácie sa zapojili do viacerých aktivít, ktoré skúmali otázky povedomia, životného štýlu, hodnôt, politík a stratégií.

Pri hodnotení implementácie doporučení na dosahovanie vzorcov udržateľnej spotreby v rámci národných politík a stratégií sa konštatuje, že v chápaní, informovanosti a tvorbe politiky vládami, priemyslom, spotrebiteľmi a organizáciami občianskej spoločnosti možno hovoriť o pokroku. Napriek tomuto oficiálnemu uznaniu a zlepšeniam v oblasti eko-efektívnosti a informovanosti spotrebiteľov, celkové úsilie o zvrátenie rastu neudržateľných modelov výroby a spotreby bolo nedostatočné. V tejto súvislosti sa hovorí o nerovnováhe medzi rétorikou a účinnými opatreniami. Táto nerovnováha predstavuje jednu z kritických „implementačných medzier“ zaznamenaných v desaťročnom hodnotení pokroku, ktoré sa uskutočnilo v rámci príprav na ďalšie svetové summity o trvalo udržateľnom rozvoji. Na nich sa zistilo, že možno dokonca pozorovať nárast neudržateľných modelov výroby a spotreby.

Po dvoch desaťročiach koordinačného úsilia sa konštatovalo, že všetky diskusie, konferencie, výskum a tvorba politík boli nedostatočné na to, aby sa zmenil nepriaznivý trend v oblasti udržateľnej spotreby. Ďalšie úsilie sa preto orientovalo na zodpovedanie si otázky, prečo tieto problémy pretrvávajú. Z tohto dôvodu OSN (ICSPAC 2002: 10) vypracovalo zoznam prekážok, ktoré bránia pokroku smerom k udržateľnej výrobe a spotrebe. Z neho vyplýva, že problémy možno identifikovať na všetkých úrovniach spoločnosti. Nie je to iba nedostatočné pochopenie síl, ktoré poháňajú neudržateľnú výrobu a spotrebu, ale aj politická neochota vlád a medzinárodných organizácií kritizovať a adresnejšie riešiť prípady, keď priemysel zohráva negatívnu úlohu z hľadiska životného prostredia. K tomu sa pridáva odpor vlád pri vytváraní rámcov národnej politiky

pre trvalo udržateľnú spotrebu, ktorý je čiastočne spôsobený politickým vplyvom odvetví, ktorých zisky závisia od neudržateľnej spotreby. Negatívne trendy znásobuje pokračujúca propagácia konzumu prostredníctvom médií a reklamy a nedostatočná zodpovednosť nadnárodných korporácií za životné prostredie. V prípade reklamného priemyslu sa mihajú stovky miliárd dolárov na propagáciu konzumnej kultúry, ktorá je v súčasnom stave v rozpore s udržateľnou spotrebou.

Okrem zlyhávania národných a nadnárodných politik sa identifikoval problém aj na úrovni občianskej spoločnosti. V porovnaní s priemyslom podporujúcim konzumizmus, jeho marketingom a väčšími rozpočtami na vzťahy s verejnosťou, sú zdroje dostupné pre občiansku spoločnosť obmedzené a omnoho nižšie, takže nemôžu vyvažovať jeho vplyv v spoločnosti. Ide o zdroje na verejné vzdelávanie a politickú obhajobu ochrany životného prostredia na úrovni občianskej spoločnosti, ktoré sa ani zďaleka nemôžu rovnať zdrojom, ktoré má priemysel podporujúci konzumizmus. Výsledkom tohto stavu je potom nedostatok povedomia verejnosti o trvalo udržateľnom rozvoji ako o alternatíve k terajším trendom. A aj tam, kde takéto povedomie verejnosti je, sa často vyskytuje presvedčenie, že udržateľná spotreba znamená skôr zníženie životnej úrovne a kvality života ako jej zlepšenie.

Niektorí autori (napr. Barber 2008: 30) dospievajú k záveru, že súčasťou problému je aj samotné OSN. Táto organizácia je založená na konsenze, ktorý si vyžaduje dohodu medzi celým radom členských vlád. Po všetkých dohodách a kompromisoch takýto proces často vyústi do najmenšieho spoločného menovateľa, čím priebojnosť navrhovaných opatrení stráca na sile.

Riešenie problému udržateľnej spotreby komplikuje okrem týchto inštitucionálnych zlyhaní aj fakt, že zhoršovanie životného prostredia spotrebou patrí medzi ohrozenia, ktorých dôsledky sú rozptýlené a tak neviditeľné v tom zmysle, že sa vymykajú ľudskej schopnosti bezprostredne ich vnímať. Problémy súvisiace s udržateľným rozvojom patria k tým ohrozeniam životného prostredia, na ktoré upozorňuje Ulrich Beck (Beck 2004) v súvislosti so svojou koncepciou rizikovej spoločnosti.

Podľa Becka žijeme v rizikovej spoločnosti a v nej sa riziká stávajú problémom vedenia. Na jednej strane je to tým, že sa objavujú riziká novej kvality, ako je rádioaktívita a chemické látky v pôde a vo vode. Na strane druhej je to problém ich identifikácie, čo vyžaduje „... ‚perceptívne orgány‘ vedy – teórie, experimenty, meracie prístroje – aby sa vôbec stali viditeľnými a mohli byť interpretované ako ohrozenia“ (Beck 2004: 35)

Vedecké výpovede o rizikách a ohrozeniach však nemožno nikdy zredukovať iba na výpovede o faktoch. Dôležitú úlohu tu zohráva problém argumentácie. Argumentácia však vytvára priestor pre rôznu interpretáciu zistených výsledkov a tým aj pre ich menenie, zmenšovanie alebo zväčšovanie, dramatizovanie alebo bagatelizovanie ich významu. V interpretáciách sa priestorovo a obsahovo oddelené fakty uvádzajú do priamej kauzálnej súvislosti s ohrozeniami. Takýchto kauzálnych spojení je vo vede vždy viac a tak je viac aj vedeckých teórií založených na nich. Nielen že ich je viac, ale často si aj protirečia. Vzhľadom na túto protirečivosť teórií, ako aj na to, že kauzálne interpretácie sú pravdepodobné, provizórne a iba predpokladané ako pravdivé, vzniká pocit neistoty, ktorý komplikuje ich akceptovanie. Vzhľadom na ich vyššie uvedený charakter, ale aj preto, lebo ich nie je možné prežívať, ich akceptovanie predpokladá podľa Becka, že v tieto interpretácie musíme veriť. (Beck 2004: 37) Takto do vedy vstupujú hodnoty, ktoré v nej predstavujú jej normatívny aspekt.

Existencia rizík a ohrození stavia samotnú vedu do zvláštnej situácie. Veda nie je iba v úlohe ich riešiteľa. Veda je aj príčinou rizík. Postupom modernizácie je veda stále viac konfrontovaná s vlastnou minulosťou a prítomnosťou. Je tak konfrontovaná so sebou samou. Túto konfrontáciu nazýva Beck reflexívnou alebo komplexnou scientizáciou. (Beck 2004: 258) Táto dvojaká úloha vedy vo vzťahu k rizikám vedie k demystifikácii vedy, čo zasa vedie k neistote.

Pre svoju neviditeľnosť a kauzálne interpretovanie sú riziká otvorené procesom sociálneho definovania. Do utvárania a konštatovania rizík vstupuje viacero aktérov so svojimi záujmami. Okrem expertov a vedcov sú to rôzne občianske skupiny, štátna administratíva, výrobné podniky, politici a pod. A tak konštatovanie rizika je „... syntézou prírodných a duchovných vied, racionality každodenného života a

racionality expertov, záujmov a faktov“ (Beck 2004: 37) Každý z nich tu vnáša svoju racionalitu, čo vedie k oslabeniu monopolu vedy na racionalitu. (Beck 2004: 38) Svoj podiel na tom má aj samotná vedecká racionalita. Nielen preto, že predpoklady z ktorých vychádza sú veľmi neisté, pohybujúce sa na úrovni pravdepodobnosti, ale aj pre prijímanie kritérií hodnôt na to, aby bolo zmysluplné hovoriť o rizikách.

Medzi vedeckou a sociálnou racionalitou vzniká zvláštny vzťah. Na jednej strane akoby hovorili odlišnými jazykmi, na strane druhej sú však vzájomne prepojené. „Vedecké zaobranie sa rizikami industriálneho vývoja zostáva na jednej strane odkázané na sociálne očakávania a hodnotové horizonty, zatiaľ čo sociálna diskusia a vnímanie rizík zostávajú na druhej strane odkázané na vedecké argumenty.“ (Beck 2004: 39) Nejde však o nejaký harmonický vzťah vzájomného dopĺňania sa. Najčastejšie si nároky týchto racionalít konkurujú a zápasia o uplatnenie. Naliehavosť, rozsah a existencia rizík potom závisia aj od rozmanitosti hodnôt a záujmov jednotlivých aktérov. V dôsledku týchto procesov dochádza k demonopolizácii vedeckých nárokov na poznanie. „... veda sa stáva niečím stále nutnejším, zároveň ale tiež stále menej dostačujúcim pre spoločensky záväznú definíciu pravdy“ (Beck 2004: 259)

Ak aj v takejto situácii ohrozenia životného prostredia zvíťazi argumentácia v prospech potreby urýchlene podniknúť rázne opatrenia v oblasti spotreby, tak sa objaví problém na strane spotreby. Tvorcovia politiky udržateľnej spotreby si nedostatočne uvedomujú, akým vývojom spotreba prešla a nakoľko je zakomponovaná do všetkých aspektov spoločnosti. Spotreba za posledné storočia prešla tak výraznými zmenami, že je problém nájsť riešenie na jej zníženie. V environmentálnych teóriách sa hovorí o udržateľnej spotrebe, ale v teóriách spotreby nie je jednotný názor na to, čo je „spotreba“. Pretože spotreba sa týka veľmi rôznorodých stránok spoločnosti a jej význam sa mení od situácie k situácii, sú spoločenský vedci (Aldridge 2003; Miller 1995; Slater 1997), ktorí pochybujú o tom, či nejakú všeobecne prijatú definíciu spotreby možno vytvoriť. Podľa Alena Aldridge (2003: 5) spotreba vrátane spotrebiteľa, spotrebnej spoločnosti, spotrebnej kultúry sú pojmy, pri ktorých sa nikdy nedosiahla zhoda na ich definíciu. Okrem zložitého vývoja spotreby je to aj skutočnosť, že to nie je pojem hodnotovo neutrálny, ale naopak pojem hodnotovo zaťažný. (Aldridge 2003: 7) Objavenie záujmu spoločenských vied o spotrebu je späté s nástupom ideológie neoliberalizmu v osemdesiatych rokoch 20. storočia a tiež reakciou na jej predchádzajúce chápanie v neomarxizme. Definovanie spotreby komplikuje aj jej odlišné chápanie v ekonómii a ostatných spoločenských vedách. Ekonómia študuje spotrebu prevažne v rámci formálne racionálneho správania, zatiaľ čo sociológia a sociálna antropológia z hľadiska iracionálneho kultúrneho obsahu. (Slater 1997: 51) V prípade „udržateľnej spotreby“ sa spotreba tiež presnejšie nedefinuje. Potreba definície je dôležitá, pretože definovanie určitého javu vytvára predpoklady na určitú zhodu v jeho spoločnom chápaní. Možno aj preto sú doterajšie opatrenia týkajúce sa udržateľnej spotreby tak málo účinné.

Ako upozorňuje Gilles Lipovetsky vo svojej knihe *Paradoxní štěstí. Esej o hyperkonzumnej spoločnosti* (Lipovetsky 2006) žijeme v dobe, ktorá si na jednej strane žiada reguláciu, umiernenosť a väčší vplyv motivácií k ochrane životného prostredia. Na druhej strane je to zároveň doba, v ktorej sa presadzuje požiadavka väčšej spotreby, ako ekonomickej alternatívy na oživenie hospodárskeho rastu po jeho úpadku spôsobenom ekonomicou krízou sedemdesiatych rokov 20. storočia. Spotreba, na ktorej začala byť založená ekonomika vyspelých spotrebných spoločností mala zabezpečiť ekonomický rast, ktorý mal obmedzovať chudobu, riešiť problém starších ľudí, zlepšiť zdravotnú starostlivosť, lepšie využívanie voľného času atď.

Súčasnú spoločnosť Lipovetsky označuje ako „hyperkonzumnú“. Na západe a v USA vznikli niekedy koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia a predstavujú už tretiu fázu vývoja masovej konzumnej spoločnosti. Jej hlavnou črtou je demokratizácia v prístupe k tovarom, ktorú sprevádza „nezadržateľná dynamika komercializácie“ (Lipovetsky 2006: 41) Spotreba sa neobmedzuje len na rýchle zvyšovanie priemernej životnej úrovne. Pôsobí tu tiež stimulácia túžby a reklamná eufória. V dôsledku týchto procesov podľa Lipovetskeho nastáva zmena v hodnotovej orientácii spoločnosti. Donucovanie je v tomto type spoločnosti „...nahradené zvädzaním, povinnosť hedonizmom, šetrenie utrácaním, slávnostná dôstojnosť humorom, disciplína oslobodením a budúce príslušby prítomnosťou“ (cd.: 40) Je to epocha vytvárania umelých potrieb, organizovaného plytvania a horúčkovitého stimulovania túžob. Tovarová spotreba charakteristická pre prvú etapu spotrebnej spoločnosti bola vystriedaná v druhej etape spotrebou ako

záležitosťou spoločenskej prestíže, spoločenského postavenia a uznania. V dôsledku dynamiky komercializácie bola aj táto etapa spotreby zmenená na životný štýl a zmysel života v hyperkonzumnej spoločnosti. Tu spotrebu už nepoháňajú „... tlaky spoločenskej prestíže a spoločenského uznania, statusu a sociálnej integrácie“ (cd.: 43), ako to bolo v druhej fáze spotrebnej spoločnosti. V hyperkonzumnej spoločnosti nad snahami o spoločenské odlišenie prevažujú súkromné pohnútky mať stále viac vecí „k životu“. Už nespotrebovávame pre to, aby sme sa predvádzali, ukazovali sa a dávali najavo svoje spoločenské postavenie, ako to bolo po druhej svetovej vojna až do sedemdesiatych rokov 20. storočia. Z hľadiska spoločenských vzťahov a dôvery je doba hyperkonzumu dobou, keď spotrebiteľ nekladá svoju dôveru do obchodníka, ale do značky. Podľa Lipoveckého nastáva „éra konzumizmu bez hraníc“, keď si konzumizmus podrobuje všetky oblasti spoločnosti a vnáša do nich „...logiku osobného výberu, zmluvných a dočasných záväzkov a hľadisko zákazníka“. (Lipovetsky 2006: 150)

Na úlohu súkromných pohnútok v spotrebe, spotreby ako životného štýlu jednotlivcov a úlohu spotreby v každodennom živote jednotlivcov poukazujú aj iní autori, hlavne v súvislosti s teóriami spotrebnej kultúry. Takýto pohľad na spotrebu v spoločenských vedách vznikol ako reakcia na kritickú teóriu frankfurtskej školy. Frankfurtská škola chápala spotrebu (hlavne ako konzumácia produktov zábavného priemyslu) ako novú formu manipulácie a sociálnej kontroly. Tieto teórie viedli v sedemdesiatych rokoch 20. storočia k vzniku a rozvoju teórií masovej kultúry a využívali sa pri interpretácii procesov súvisiacich s masovou spotrebou, ktorá sa v tom čase rozšírila z tzv. vyspelých krajinách západu do celého sveta. V tejto súvislosti hovoril Ulrich Beck tiež o tom, že nárast a prítlačnosť spotrebiteľského správania sa prakticky vymanil z kontroly. (Beck 2000: 74)

K rozšíreniu chápania úlohy spotreby pri ekonomickom raste prospela aj ideológia konzumizmu, ktorá sprevádzala opatrenia pre riešenie hospodárskej krízy v sedemdesiatych rokoch. Podľa britského sociológa Doba Slatera objavenie sa ideológie konzumizmu v osemdesiatych rokoch 20. storočia (Slater 1997: 10) bolo sprevádzané expanziou úverovej politiky, financovaním deficitu a znižovaním dane z príjmu. Táto podpora viedla k tomu, že spotrebiteľ sa svojou kúpnu silou stal dôležitou zložkou hospodárskeho rastu a stal sa „modelom moderného subjektu a občana“. (cd.: 10)

Súčasťou objavenia úlohy spotreby bol aj rastúci historický revizionizmus (Slater 1997: 17), ktorý videl nedostatočné docenenie spotreby v historickom vývoji západných spoločností aj ako dôsledok „produktivistického zaujatosti“. V súvislosti s tým sa mnohí historici (Agnew 1986; Appleby 1978; Braudel 1981; Brewer a Porter 1993; Bronner 1989; Campbell 1989; Fine and Leopold 1990; McCracken 1990; McKendrick a kol., 1983; Mukerji 1983; Perkin 1968; Porter 1982; Rule 1992; Sekora 1977; Shammes 1990; Thirsk 1978; Weatherill 1988; Xenos 1989) snažili dokázať, že priemyselnej revolúcii predchádzala spotrebiteľská revolúcia, alebo že osobná spotreba bola rovnako dôležitou zložkou zrodu západnej modernizácie. Tieto výskumy nachádzajú počiatky rastu významu spotreby pre moderné spoločnosti až v 16. storočí ako dôsledok rozšírenia sa zámorských objavov a obchodu. Už v 16. storočí tieto historici rozpoznávajú nový „svet tovarov“ v podobe šírenia spotrebných tovarov do každodenného života viacerých spoločenských tried, objavenia sa módy a vkusu ako začiatkov „konzumnej kultúry“ a rozvoja infraštruktúry, organizácií a praktík, ktoré sa zameriavajú na rozšírenie nových druhov trhov.

Ako reakcia na tieto procesy a teórie sa v sociológii a kultúrnej a sociálnej antropológii objavili rôzne teórie spotreby, v ktorých sa postupne sústredila pozornosť na spotrebnú kultúru. Bol to aj produkt tzv. kultúrneho obratu v spoločenských vedách, v ktorom bolo vidieť snahu chápať procesy spotreby inak a vložiť ich do interpretačného rámca teórií postmodernej spoločnosti, ktorá kládla dôraz na úlohu kultúry v spoločnosti. V nich bola výrazne obsiahnutá snaha odmietnuť dovedy prevažujúce videnie spotreby ako druhoradého ekonomického procesu, chápať ju ako súčasť kultúry a kultúru ako relatívne autonómnu súčasť spoločnosti. V tomto novom interpretačnom rámci má spotreba pre vývoj spoločnosti minimálne taký význam ako produkcia a výroba. Autori týchto štúdií sa snažili svoje tvrdenia opierať o množstvo empirických výskumov. Tie poukazovali na rast spotreby vo forme nakupovania vecí pre osobnú spotrebu, na vzostup dizajnu, reklamy a významu značiek tovaru, ako aj na celkovú „estetizáciu“ každodenného života. Na rozdiel od dovedy zdôrazňovaného významu potrieb a želaní v spotrebe vedie dôležitosť znakov a významov k rastúcemu významu vzhľadu tovaru pre spotrebu. Pretože je spotreba vykonávaná a reproduková

v každodennom súkromnom živote jednotlivcov, vedie to k rozšíreniu radikálneho individualizmu, privatizmu a suverenity spotrebiteľa.

Všetky tieto znaky tvoria základ spotrebnej kultúry, ktorú možno chápať v užšom i širšom zmysle. Rozdiel je v tom, či sa spotrebná kultúra chápe ako špecifická kultúra súvisiaca so spotrebou, alebo ako kultúra vyplývajúca zo spotreby a ovplyvňujúca celú kultúru moderných spoločností. Ako definíciu kultúry spotreby v užšom zmysle možno uviesť definíciu Joela Stillermana. Podľa neho je spotrebná kultúra „špecifický spôsob života, ktorý sa týka tovarov, služieb a vecí, pri ktorých má človek pocit, že mu chýbajú, túži po nich a nakupuje ich. Je to spôsob života, v ktorom je dôležité vlastníctvo, želania a túžby po stále viac a viac tovaroch a službách“. (Stillerman 2015: 45) V súčasných sociologických a antropologických prístupoch a kultúrnych štúdiách je považovaná za atraktívnu a príťažlivú príležitosť pre sebaujadrnenie, zdroj uspokojenia a oslobodenie. Je spájaná so životným štýlom, spotrebou a nakupovaním a tak zviazaná s individuálnou identitou a spokojnosťou. (Stillerman 2015)

K druhému širšiemu typu spotrebnej kultúry možno zaradiť definíciu Dona Slatera. Spotrebnú kultúru definuje ako „... systém, v ktorom spotreba dominuje nad konzumáciou komodít, pri ktorom sa kultúrna reprodukcia vo veľkej miere chápe ako niečo, čo je realizované slobodnou voľbou v súkromnej sfére každodenného života“. (Slater 1997: 8) „Spotrebná kultúra je o neustálom sebaujadrnení cez dostupnosť vecí, ktoré sú samy osebe prezentované ako nové, módné, vždy zdokonalené a vylepšené.“ (Slater 1997: 9) Znamená to, že pojem „spotrebná kultúra“ naznačuje, že v modernom svete sú kľúčové sociálne praktiky a kultúrne hodnoty, nápady, aspirácie a identity definované a orientované vo vzťahu k miere spotreby a až potom k iným sociálnym rozmerom, ako je napr. práca alebo občianstvo. V tejto súvislosti upozorňuje na skutočnosť, že spájanie spotreby s kultúrou je vo svojej podstate protirečivé. (Slater 1997: 25) Kultúra sa chápala ako zachovávanie autentických hodnôt, ktoré podliehajú zmenám veľmi pomaly a nemožno ich vytvárať peniazmi a trhovou výmenou. Hovoriť o spotrebiteľskej kultúre, v ktorej sú túžby a chute „más“ splnomocnené peniazmi a demokratickými právami, znamená znižovanie kultúry na spotrebu. Konzumná alebo spotrebiteľská kultúra v podobe masovej spoločnosti je potom termín, ktorý nahrádza v súčasnosti myšlienku občianskej spoločnosti a poukazuje na degeneráciu tohto ideálu dobrovoľného združovania.

Z hľadiska spoločenských vied je teda pre chápanie spotreby nutné brať do úvahy, že je úzko spojená s kultúrou. Z takéhoto chápania spotreby vyplýva, že akékoľvek snahy meniť spotrebu na udržateľnú spotrebu narážajú na celý komplex problémov. Pre udržateľnú spotrebu potom z toho vyplýva otázka, akú podobu bude mať udržateľná spotreba v situácii, keď je spotreba kultúrou, prejavom osobnej slobody a miestom, kde sa utvára identita jednotlivcov. Čo by tu malo byť predmetom „udržateľnosti“, keď spotreba v spotrebnej kultúre je v „neustálom sebaujadrnení prostredníctvom vecí, ktoré sú prezentované ako nové, módné v stálom zdokonaľovaní a vylepšovaní?“ Neustále sebaujadrnenie sa spotrebnej kultúry je podporované aj plánovaným zastarávaním konzumovaných spotrebných statkov v podobe módy a marketingu, čo je z hľadiska životného prostredia plytvaním zdrojov a rastom množstva odpadu. (Smart 2010: 160) Empirické výskumy odhalili, že neustála novosť prináša spotrebiteľom vzrušenie a určitý druh potešenia, blaženosť z náhody a rozkoš z bezprostrednosti. Spotreba tak predstavuje stimuláciu túžby. Pretože spotrebná spoločnosť je regulovaná estetikou a nie etikou (Aldrige 2003: 30), nemožno sa spoliehať pri jej obmedzovaní na morálne odcudzenia.

Na úspešnosť udržateľnej spotreby má vplyv aj skutočnosť, že je to vedomý a zámerný proces riešenia problému životného prostredia v oblasti spotreby, ktorej vznik a vývoj bol spontánnym alebo vedľajším produktom iných činností. Treba si tiež uvedomiť, že tento proces má hlboké historické korene. Ako sme už ukázali, aj keď sa spoločenské vedy začali intenzívnejšie zaoberať spotrebou ako významným fenoménom spoločenského života až v osemdesiatych rokoch 20. storočia, jej korene sú omnoho hlbšie. Táto skutočnosť odhaľuje problém reflexivity, na ktorý poukázal Ulrich Beck. (Beck – Giddens – Lash 1994) Ľudstvo vždy rieši dôsledky určitej svojej činnosti analýzou ich minulého vzniku a je otázne nakoľko takéto analýzy poskytujú návod na riešenie budúcich problémov. Nevieme, k akým dôsledkom povedú súčasné riešenia ekologických problémov, lebo poučenie máme iba o tom, kam nás dovedla doterajšia činnosť. Toto je dôležité zdôrazniť aj v súvislosti s problémom udržateľnej spotreby, ako formy boja za udržanie a nezhoršovanie súčasného stavu životného prostredia.

Otázka kultúry pri spotrebe vystupuje ešte viac do popredia, keď si uvedomíme, že problém životného prostredia nestíhame riešiť, ak sa optimisticky spoliehame iba na využívanie budúcej technickej a technologickej vynaliezavosti, ako prostriedku riešenia problémov. Ukazuje sa, že nové technicko-technologické riešenia nestačia pre zastavenie zhoršovania sa životného prostredia, a tak sa naliehavo volá po takých riešeníach, ktoré by zmenili spôsoby, akými ľudia chápu a konajú vo svete.

V tejto súvislosti sa ako zmena chápania a konania v oblasti spotreby uvádza tzv. zelený konzumizmus a rôzne formy spotrebiteľského aktivizmu. Ako upozorňuje Barry Smart (Smart 2010: 200), rastúci počet výrobkov, ktoré sú na trhu uvádzané ako „ekologické“, môže naznačovať, že výrobcovia a spotrebiteľia zodpovedajúcim spôsobom reagujú na environmentálne otázky, ale je otázne, či „ekologické nákupy“ predstavujú dostatočne účinnú reakciu na rozsah a závažnosť environmentálnych problémov.

Zvyšovanie povedomia o tom, že množstvo existujúcich výrobných technológií a postupov poškodzuje životné prostredie a je ich treba nahradiť, prinieslo ďalšie nové, potenciálne výnosné podnikateľské príležitosti v súvislosti s rozvojom výrobných metód, nových tovarov a služieb. V tomto zmysle vlastne zelená konzumná činnosť prispieva k obnove spotrebiteľského kapitalizmu tým, že ponúka nové príležitosti na komerčné využitie, obnovené možnosti zisku a kapitálovej akumulácie realizované prostredníctvom návrhov a výroby nových ekologických výrobkov. (Gabriel and Lang 2006; Heartfield 2008) Je to vlastne riešenie environmentálnych problémov, ktoré splodil spotrebný kapitalizmus, prostriedkami ktoré sú mu vlastné, bez snahy o prekonanie logiky tohto vývoja.

K prejavom zmeny chápania a správania sa ľudí v súvislosti so životným prostredím a spotrebou patria aj rôzne formy spotrebiteľského aktivizmu a kampaní. Narážajú však na problém nerovností súvisiacich s rozložením spotreby takých komodít, ktoré sú vo veľkej miere pre väčšinu populácie spoločnosti nedostupné. A nejde pritom iba o nerovnú spotrebu medzi vyspelými a rozvíjajúcimi sa ekonomikami. Je to problém aj vo vnútri tzv. vyspelých spoločností. Týka sa to aj výrobkov, ktoré šetria životné prostredie a predstavujú „ikonické“ ekologické komodity (napr. solárne panely, veterné mini turbíny, autá na elektrický pohon, ekologicky čisté potraviny atď.) a za účelom ovplyvnenia nákupného zamerania ich často propagujú rôzne mediálne celebrity. V niektorých ohľadoch sa tak zelený konzumizmus podobá určitej podobe „okázalej“ spotreby. V nej vystupujú celebrity propagujúce ekologické spôsoby života a ekologické výrobky „ako svedomíť (a bohatí) ochrancovia prírody“. (Monbiot 2007) Zelený konzumizmus môže byť dokonca kontraproduktívny, „depolitizujúci“, pretože propaguje riešenie problémov životného prostredia ako sumu individuálnych snáh. Predstavuje tak formu atomizácie kolektívneho úsilia ako náhradu „koordinovanej kolektívnej akcie“, ktorej potreba vyplýva z „neohraničiteľnosti“ rizík, ktoré predstavuje zhoršovanie sa životného prostredia.

V prípade udržateľnej spotreby zaznievajú hlasy, že zabránenie kolapsu ľudskej civilizácie si nevyžaduje nič viac ako celkovú transformáciu dominantných kultúrnych vzorcov. K zástancom takéhoto prístupu k riešeniu udržateľného rozvoja patrí Erik Assadourian (2010). Navrhuje, aby sa v rámci tejto transformácie odmietol konzumizmus, ako taká kultúrna orientácia, ktorá vedie ľudí k nachádzaniu zmyslu, spokojnosti a prijímania vecí prostredníctvom toho, čo konzumujú. Takáto predstava je veľmi utopistická, lebo to je vlastne odmietnutie spotrebnej kultúry ako takej. Chce to dosiahnuť vzdelávaním zameraným na ochranu životného prostredia.

Medzi takéto koncepcie, ktoré kladú dôraz na transformáciu kultúrnych vzorcov možno zaradiť aj tie, ktoré sa snažia udržateľnú spotrebu riešiť rozlišovaním medzi spotrebou a konzumom. (Kennedy – Krogman 2008) Vychádza sa z predpokladu, že nie každá spotreba je vo svojej podstate udržateľná. Všeobecne je spotreba environmentálne dôležitá do tej miery, do akej robí materiály alebo energiu menej dostupnou pre budúce použitie, posúva biofyzikálny systém do iného stavu alebo prostredníctvom svojich účinkov na tieto systémy, ohrozuje ľudské zdravie, dobré životné podmienky alebo iné veci, ktoré si ľudia vážia. Pri rozlišovaní spotreby a konzumu sa za spotrebu zvyčajne považuje nákup, použitie a likvidácia spotrebného tovaru (Stern 2000) a konzumizmus chápu ako „aktívnu ideológiu, podľa ktorej sa zmysel života hľadá v nakupovaní vecí a predbalených zážitkov“. (Bocock 1997: 50) Z týchto východísk sa snažia podnieť prehodnotenie existujúcich teórií vzhľadom na širší súbor vedeckých poznatkov a podporiť integratívnejší

výskum, ktorý vychádza z informovaných prístupov k rôznym miestam kontroly a hnacích síl konzumu. Toto rozlišovanie je často zakryté rétorikou nakupovania ako „zeleného konzumu“. (Sandilands 1993) Zastavenie súčasných spotrebiteľských trendov možno podľa nich hľadať v skúmaní spojitosti medzi ľudským pôsobením a odolnými štruktúrami spoločnosti. Tento prístup treba doplniť o poznávanie individuálnych motivácií, ktoré ľudí poháňajú buď k spotrebe, alebo spôsobujú, že udržujeme určitú mieru spotreby, či ju znižujeme. Budúci výskum by sa mal zamerať na vzájomné závislosti medzi štruktúrnymi súvislosťami, sociálnymi postupmi a jednotlivými modelmi, ktoré podporujú konzumizmus, ako aj medzi modelmi, na základe ktorých sa uplatňujú udržateľnejšie vzorce konzumizmu.

S iným návrhom, ako riešiť problém udržateľnej spotreby prišla Roberta Sassatelli. (Sassatelli 2015) Navrhuje, aby sa prijali nové vízie spotrebiteľa, ktoré môžu predstavovať výzvu pre zavedenejšie neolibérálne predstavy o voľbe tovaru a služieb na trhu, ktorá sa považuje za prejav spotrebiteľskej suverenity a slobody. Podľa nej sa voľby pri spotrebe môžu vytvárať a praktizovať rôznymi spôsobmi. Odmieťa prísnu reguláciu spotreby vo forme sankcií a trestov, ktoré znižujú rozsah individuálnej voľby. (Sassatelli 2015: 487) Zároveň odporúča hľadať také spôsoby spotreby, ktoré zachovávajú aj potešenie z nej. Spolu s reguláciou je preto dôležité zväziť, akým spôsobom ponúknuť účastníkom spotreby silné vnútorné stimuly (t. j. potešenie) stabilizáciou vkusu a vedomostí, ktoré následne prispievajú k upevňovaniu alternatívnych sociálnych a komoditných sietí. Aby regulácia udržateľnej spotreby bola dobrou voľbou, musí zohľadňovať tak celospoločenský, globálny, ako aj individuálny rozmer spotreby. Dobrá voľba musí byť dobrá tak pre komunitu, ako aj pre planétu a zároveň prinášať šťastie spotrebiteľovi. Spotrebiteľia sú v takejto perspektíve skutočne suverénnymi len vtedy, ak sa zodpovedne zapájajú do svojho vlastného udržateľného blahobytu. Preto je výzvou spojiť okamžité potešenie a dlhotrvajúcu, trvalo udržateľnú pohodu. Inými slovami, toto nie je reakčná výzva na zdržanie sa alebo odloženie rozkoše, ktorú prináša spotrebiteľom spotreba. Víziou udržateľného spotrebiteľského potešenia je definovať potešenie ako interaktívne učenie, proces vzájomného formovania medzi sociálnymi bytosťami, sociálne sprostredkovanými objektmi a trhovými sieťami. Problémom preto nie je ani tak *komoditizácia* alebo spotreba ako taká, ale to, ako sú organizované v kontexte komoditných reťazcov, charakteristík komodít a rovnováhy medzi prácou a voľným časom z hľadiska času a zručností. Takéto riešenie udržateľnej spotreby by sa teda spoliehalo na sociálne vzťahy, ktoré sú udržiavané prostredníctvom konzumu.

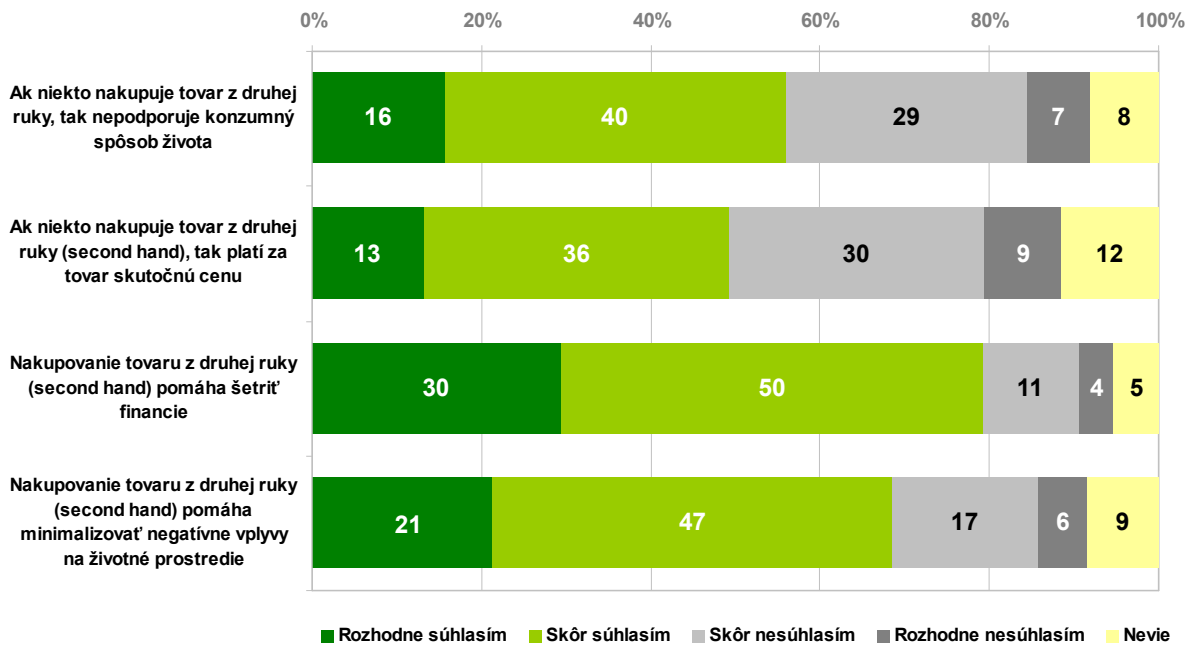
Snaha riešiť udržateľnú spotrebu z hľadiska spoločenských vied je v štádiu viacerých návrhov, ktoré by rôznymi spôsobom viac-menej rešpektovali mnohé aspekty spotreby, ktoré tieto vedy vidia v spotrebe. Zatiaľ sa však zápas o udržateľnú spotrebu vedie v rovine rôznych spotrebiteľských aktivít jednotlivcov alebo skupín, ktoré cítia naliehavosť ochraňovať životné prostredie pred dôsledkami nadmernej spotreby. Rôzne snahy bojkotovať určité značky tovaru a rôzne iniciatívy „zdola“, ktoré sa označujú ako negatívny politický konzumerizmus, bývajú dopĺňané pozitívnymi iniciatívami – teda nákupom alternatívnych produktov, etickým financovaním, nákupom biopotravín alebo Fair Trade tovaru. Týmto iniciatívam sa darí zvyčajne u verejnosti strednej triedy.

Niektoré takéto iniciatívy možno sledovať aj na Slovensku. Aj keď napríklad pri nákupoch v second handoch nie je jasné, či je to prejav ekologickej uvedomelosti, alebo prevažuje ekonomická stránka vecí, t. j. nutnosť či snaha lacno nakúpiť.

Aspoň čiastočnú odpoveď na túto otázku nám poskytol reprezentatívny kvantitatívny výskum Nakupovanie a spotreba 2020, ktorý bol realizovaný v novembri 2020 na vzorke 1004 respondentov vo veku od 18 rokov. Z grafu č. 1 je evidentné, že pri nakupovaní tovaru z druhej ruky (second hand) ide hlavne o šetrenie financií. S týmto tvrdením rozhodne + skôr súhlasí 80 % opýtaných, ale environmentálny rozmer nakupovania tovaru z druhej ruky deklarovali viac ako dve tretiny (68 %) respondentov, ktorí súhlasili s tvrdením, že takéto nakupovanie pomáha minimalizovať negatívne vplyvy na životné prostredie.

Znenie otázky: *Second hand obchody (tovar z druhej ruky) sa v ostatnom období stali súčasťou alternatívnych možností nákupu pre mnohých spotrebiteľov. Do akej miery súhlasíte s týmto tvrdeniami?*

Graf č. 1: **Názory na nakupovanie tovaru z druhej ruky (second hand) (v %)**

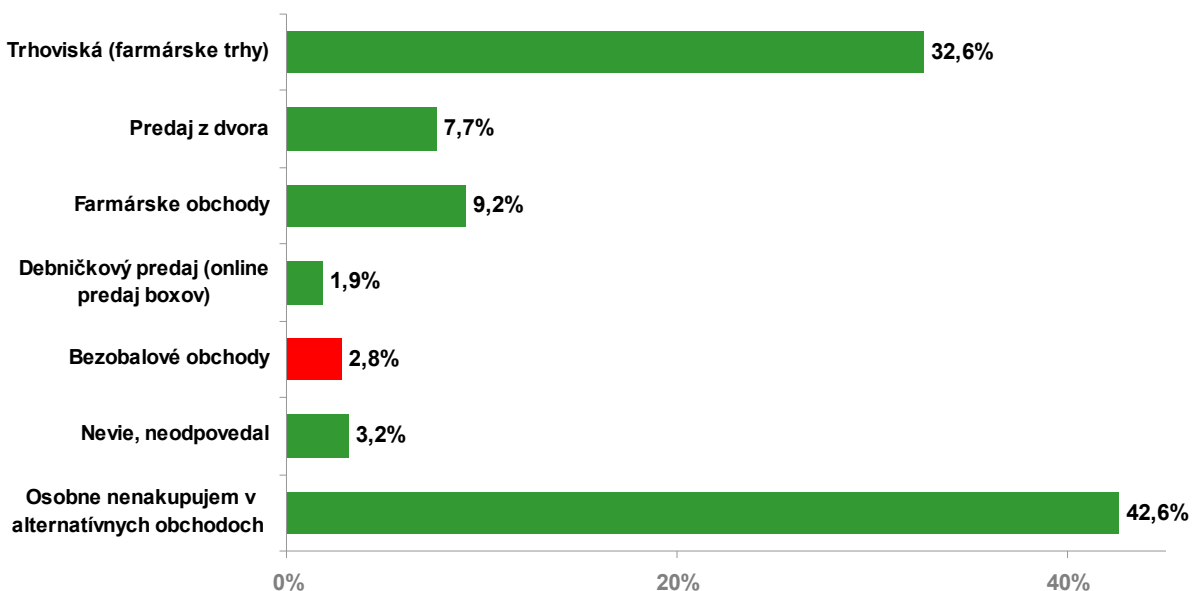

Zdroj: Nakupovanie a spotreba 2020. Projekt APVV-16-0232 KONSPOREG

V posledných rokoch rastie popularita alternatívnych obchodov, ktoré nie sú súčasťou prevažne nadnárodných obchodných reťazcov. Ako ukazujú zistenia z grafu č. 2, viac ako dve pätiny opýtaných (42,6 %) nenakupujú v alternatívnych obchodoch, ale naproti tomu tretina opýtaných (32,6 %) navštevuje trhoviská (farmárske trhy) a takmer každý desiaty (9,2 %) využíva farmárske obchody. Z hľadiska ochrany životného prostredia je pozoruhodné, že z alternatívnych obchodov najčastejšie využíva bezobalové obchody 2,8 % opýtaných, čo síce nie je veľa, ale naznačuje to určitý potenciál do budúcnosti.

Znenie otázky: *Nákup potravín možno uskutočniť aj v iných ako bežných kamenných obchodoch. Ak takúto možnosť využivate, v akom type alternatívnych obchodov Vy osobne najčastejšie nakupujete potraviny?*

Graf č. 2: Najčastejšie využívaný typ alternatívnych obchodov na nákup potravín (v %)

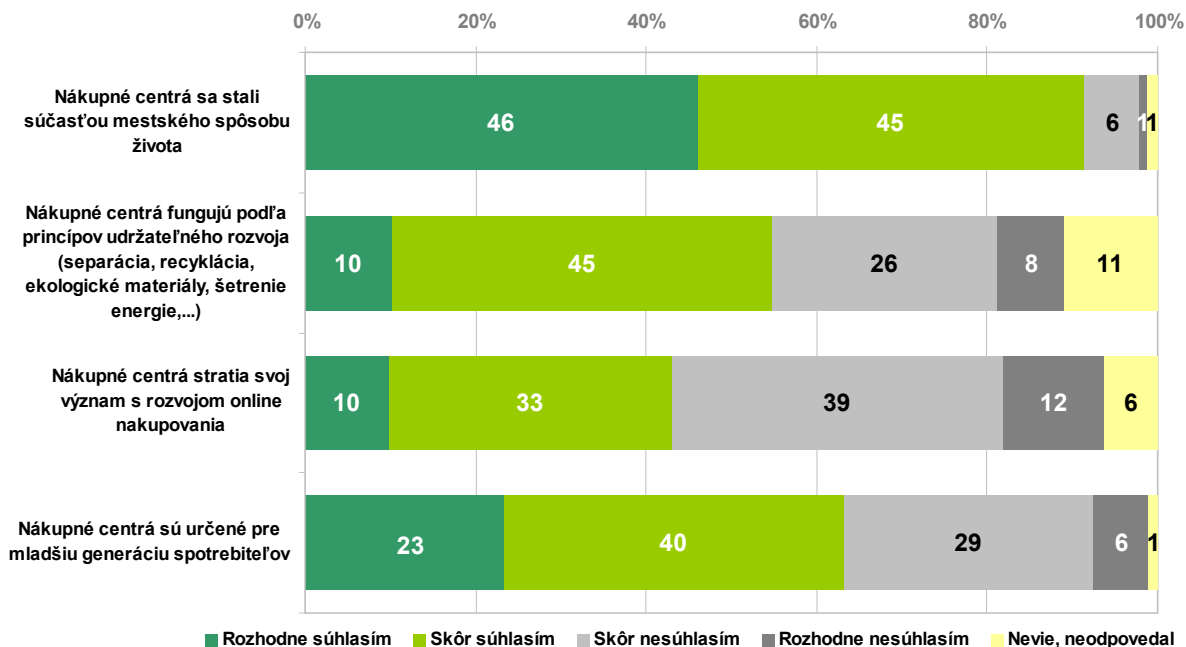

Zdroj: Nakupovanie a spotreba 2020. Projekt APVV-16-0232 KONSPOREG

Po prelome milénia sa na Slovensku začala masívna výstavba nákupných centier, ktoré si veľmi rýchlo získali zákazníkov a stali sa súčasťou mestského spôsobu života s čím v našom výskume súhlasilo 91 % opýtaných. Čo je zaujímavé, mierne nadpolovičná väčšina opýtaných (55 %) súhlasila s tvrdením, že „nákupné centrá fungujú podľa princípov udržateľného rozvoja (separácia, recyklácia, ekologické materiály, šetrenie energie), čo je v rozpore s rozšíreným názorom, podľa ktorého nákupné centrá podnecujú ľudí k nadmernej spotrebe a plytvaniu.

Znenie otázky: *Nákupné centrá existujú na Slovensku 20 rokov. Do akej miery súhlasíte s nasledujúcimi tvrdeniami?*

Graf č. 3: **Názory na nákupné centrá (v %)**

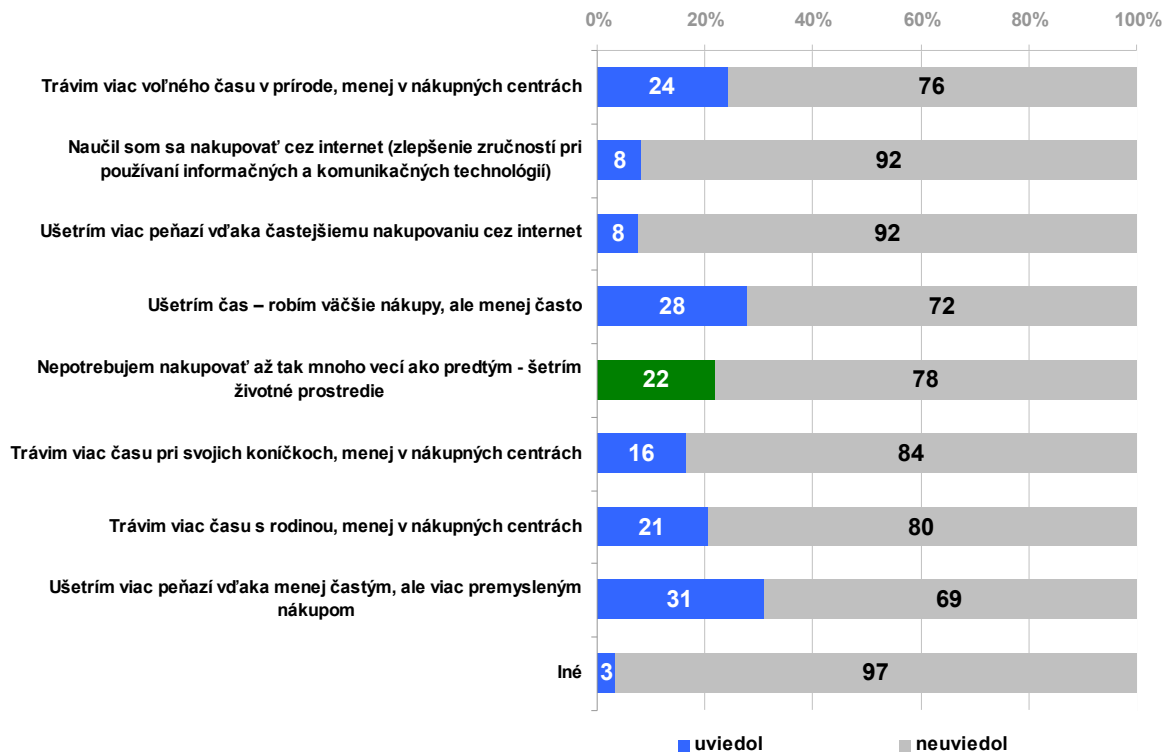

Zdroj: Nakupovanie a spotreba 2020. Projekt APVV-16-0232 KONSPOREG

Pandémia Covid-19 a s ňou spojené obmedzenia výrazne ovplyvnili aj nákupné správanie spotrebiteľov. Z predložených pozitív najviac opýtaných uviedlo (31 %), že ušetria viac peňazí vďaka menej častým, ale viac premysleným nákupom a ušetria čas, pretože robia väčšie nákupy, ale menej často (28 %). Stručne povedané, peniaze a čas sú najsilnejším faktorom, ale štvrtý najvyšší počet opýtaných (22 %) z celkového počtu ôsmich položiek, uviedol environmentálny aspekt – nepotrebujem nakupovať až tak mnoho vecí ako predtým – šetrím životné prostredie.

Znenie otázky: *A teraz, čo pozitívne Vám priniesla pandémia pokiaľ ide o Vaše nákupné správanie? Prečítam Vám niekoľko možných pozitív. Ktoré z nich sa Vás týkajú?*

Graf č.4: **Pozitíva pandémie vo vzťahu k nákupnému správaniu (v %)**

Zdroj: Nakupovanie a spotreba 2020. Projekt APVV-16-0232 KONSPOREG

Záver

Stav životného prostredia výrazne ovplyvňuje spotrebné správanie a spotrebná kultúra. V texte sme sa pokúsili načrtnúť rôzne teoretické prístupy k spotrebe predovšetkým od 90. rokov 20. storočia. Riešenie nahromadených problémov si bude vyžadovať koordinovanejší postup. Výskumy ukazujú, že ľudia si uvedomujú naliehavosť ochrany životného prostredia a deklarujú aj pomerne vysokú mieru ochoty spotrebiteľsky sa správať v prospech životného prostredia.

LITERATÚRA

- ABÚ-LUGHOD, J. L. 1991: *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250 –1350*. Oxford: Oxford University Press.
- AGNEW, J. 1986: World Apart: The Market and the Theater. In *Anglo-American Thought 1500 – 1750*. New York, Cambridge: University Press.
- ALDRIGE, A. 2003: *Consumption*. Cambridge: Polity Press.
- APPLEBY, J. 1978: *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ASSADOURIAN, E. 2010: The Rise and Fall of Consumer Cultures. In 2010 *State of the World. Transforming Cultures. From Consumerism to Sustainability*. New York, London: W.W. Norton & Company.
- BECK, U. 2004: *Riziková společnost. Na ceste k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- BECK, U. – GIDDENS, A. – LASH, S. 1994: *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- BARBER, J. 2008: *Production, Consumption and the World Summit on Sustainable Development*. Rockville: Integrative Strategies Forum.
- BREWER, J. and PORTER, R. (eds). 1993: *Consumption and the World of Goods*. New York: Routledge.
- BRONNER, S. J. (ed) 1989: *Consuming Visions: Accumulation and Display of Goods in America, 1880 – 1920*. New York: Norton.
- CAMPBELL, C. 1989: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blewwell.
- EVANS, D. and JACKSON, T. 2010: Sustainable consumption: perspectives from social and cultural theory. *Ecological Economics* 3 (12).
- FINE, B. and LEOPOLD, E. 1990: Consumerism and the Industrial Revolution. *Social History*, xv:
- GABRIEL, Y. and LANG, T. 2006: *The Unmanageable Consumer*. Sage.
- HEARTFIELD, J. 2008: *Green Capitalism: Manufacturing Scarcity in an Age of Abundance*. London: Mute Publishing, Limited.
- KENNEDY, E.H., KROGMAN, N. 2008: Towards a sociology of consumerism. *International Journal of Sustainable Society* 1 (2).
- LIPOVETSKY, G. 2006: *Paradoxní štěstí. Esej o hyperkonzumní společnosti*. Praha: Prostor.
- McCRACKEN, G. 1990: *Culture and Consumption*. Bloomington: IN, Indiana University Press.
- McKENDRICK a kol., 1983: *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-century England*. London:Hutchinson.
- MILLER, D. 1995: Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction. In Miller D. ed. *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*. London and New York: Routledge.
- MONBIOT, G. 2007: *Heat: How to Stop the Planet Burning*. South End Press.
- MUKERJI, C. 1983: *From Graven Images. Patterns of Modern Materialism*. New York: Columbia University Press.
- PERKIN, H. 1968: *The Origins of Modern English Society*. London: Routledge.
- PORTER, R. 1982: *English Society in the Eighteenth Century*. Harmondsworth: Penguin.
- RULE, J. 1992: *Albion's People: English Society, 1714-1815*. London: Penguin.

- SASSATELLI, R. 2015: Consumer Culture, Sustainability and a New Vision of Consumer Sovereignty. *Sociologia Ruralis*, Vol 55 (4).
- SEKORA, J. 1977: *Luxury: The Concept in Western Thought, Eden to Smollet*. Baltimore: MA, John Hopkins University Press.
- SLATER, D. 1997: *Consumer Culture & Modernity*. Cambridge: Oxford, Malden, Polity Press.
- SMART, B. 2010: *Consumer Society: Critical Issues and Enviromental Consequences*. London: Thousand Oaks, New Delhi, Singapore, SAGE Publications Ltd.
- STERN, P. 2000: New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behaviour'. *Journal of Social Issues*, Vol. 56, 407 – 424.
- STILLERMAN, J. 2015: *The Sociology of Consumption. A Global Approach*. Cambridge: Malden, Polity Press.
- THIRSK, J. 1978: *Economic Policcy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England*. Oxford: Clarendon Press.
- WEATHERILL, L. 1988: *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660 – 1760*. London Routledge.
- XENOS, N. 1989: *Scarcity and Modernity*. London: Routledge.